

ΚΩΣΤΑΣ ΣΟΥΡΕΦ
Προϊστάμενος ΚΘ' Εφορείας
Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων

ΠΡΟΚΑΣΣΑΝΔΡΕΙΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

- Κάποιοι στο παρελθόν
αναχωρούν
κάποιοι βαθιά στο μέλλον
επιστρέφουν-
Ορέστης Αλεξάκης,
(από το "Adagio",
Υπήρξε, Απόστροφος 1999, 165)

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΡΟΚΑΣΣΑΝΔΡΕΙΩΝ ΠΟΛΙΣΜΑΤΩΝ

Α. Η χερσαία περιοχή ανάμεσα στον Όλυμπο και τη Χαλκιδική, που περιβάλλει τον Θερμαϊκό Κόλπο, χαρακτηρίζεται από μια χαμηλή ακτή, μια πεδινή ζώνη προς το εσωτερικό, κατά τμήματα λοφώδη, η οποία βαθύτερα εμφανίζεται ημιορεινή και ορεινή. Η περιοχή συναποτελείται από κοιλάδες των ποταμών Πηνειού, Αλιάκμονα, Λουδία, Αξιού, Γαλλικού, Ανθεμούντα και πολλών ρεμάτων (χάρτης 1).

Ο θεμελιώδης φυσικός και σταθερός παράγοντας που λειτούργησε διαχρονικά στην Ιστορία της περιοχής υπήρξε ο *Θερμαϊός Κόλπος*, γνωστός στους Εκαταίο, Ηρόδοτο, Θουκυδίδη, Στράβωνα. Η Αμυδώνα στον κάτω Αξίο κατά τα Τρωικά, η Θέρμη κατά τα Περσικά και τα γεγονότα του Πελοποννησιακού Πολέμου και στη συνέχεια η Θεσσαλονίκη του Κασσάνδρου και των Μακεδόνων όφειλαν την ανάπτυξή τους στη στρατηγική και κομβική θέση τους, σε συνάρτηση με τον Θερμαϊκό Κόλπο, στον ρόλο τους ως τέρμα και αφετηρία χερσαίων και ναυτικών διαδρομών, στη διαχείριση των οικονομικών πόρων της περιοχής (γεωργίας, κτηνοτροφίας, δασικής ξυλείας, χρυσού, χαλκού).

Ο Θερμαϊκός Κόλπος υπήρξε ανέκαθεν ένα σημαντικό σημείο αναφοράς για τη ναυσιπλοΐα, το εμπόριο, τον αποικισμό και τις γεωπολιτικές εξελίξεις του μακεδονικού βασιλείου. Οι αρχαίοι συγγραφείς αναφέρονται στον Θερμαϊό Κόλπο και τις περιοχές του (π.χ. Θέρμη, Μεθώνη, Πύδνα, Ποτίδαια) με αφορμή ιστορικά γεγονότα, όπως οι Περσικοί Πόλεμοι και ο Πελοποννησιακός Πόλεμος. Επίσης παρέχουν γεωγραφικά στοιχεία εντάσσοντας τον χώρο του Θερμαϊκού σε έναν περίπλοκο (π.χ. ο Εκαταίος και ο Στράβων). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα κείμενα του Ηροδότου και του Θουκυδίδη, διότι καταγράφουν τη γνώση των άλλων Ελλήνων για τις περιοχές γύρω από τον Θερμαϊκό Κόλπο και τη Μακεδονία, κατά τα αρχαϊκά (700-480 π.Χ.) και κλασικά (480-323 π.Χ.) χρόνια.

Β. Κατά την εποχή του χαλκού (3000-1100 π.Χ.) προέκυψαν οι βασικότερες επιλογές θέσεων κατοίκησης στην ανατολική παραθερμαϊκή ζώνη (εικ. 1). Αυτάρκειες οικισμοί εδραιώθηκαν σε τούμπες, υψώθηκαν σε φυσικά οχυρωμένες θέσεις, στις άκρες πεδινών εκτάσεων κοντά σε ρέματα. Αρκετοί από αυτούς τους οικισμούς επρόκειτο να έχουν μακροχρόνια παρουσία στην περιοχή, μέχρι και τον 4^ο αι. π.Χ. Κατά την ύστερη εποχή του χαλκού (1550-1100 π.Χ.) παλαιοί και νέοι οικισμοί ενίσχυσαν τα σημεία ελέγχου της γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής και τις διόδους των ανταλλαγών και των συναλλαγών. Προτιμήθηκαν οι εκβολές των ποταμών Αξιού, Γαλλικού και Ανθεμούντα. Τα ευρήματα μυκηναϊκής κεραμικής τεκμηριώνουν την κινητικότητα στα παράλια και τις αλλαγές στο εσωτερικό των κοινοτήτων, όπως η δραστηριοποίηση τοπικών αρχηγών και ομάδων αριστοκρατίας.

Κατά την πρώιμη εποχή του σιδήρου (1100-700 π.Χ.) παλαιοί οικισμοί διευρύνονται ή ιδρύονται νέοι σχηματίζοντας τραπεζιόσημα πλατώματα (τράπεζες) (εικ.2-3). Φαίνεται ότι οργανώνεται η δομή πρώιμων πόλεων, με γεωπολιτικές συσπειρώσεις περισσοτέρων οικισμών και οικονομική υπεροχή ορισμένων θέσεων έναντι άλλων. Στοιχεία των καινοτομιών και των πολιτιστικών αλλαγών ανιχνεύονται σε οικισμούς και νεκροταφεία:

α. Μεταξύ των ποταμών Αξιού και Γαλλικού.

β. Μεταξύ των ποταμών Γαλλικού και Ανθεμούντα.

γ. Μεταξύ του ποταμού Ανθεμούντα και του ακρωτηρίου Μεγάλου

Εμβόλου.

Η ανάπτυξη της παραγωγής, της κυκλοφορίας των αγαθών και των τεχνικών ναυσιπλοΐας στο βόρειο Αιγαίο κατά την εποχή του χαλκού (2^η χιλιετία π.Χ.) και την πρώιμη εποχή του σιδήρου (1100-700 π.Χ.) επηρέασαν τις επαφές και τις σχέσεις των πολιτικών οντοτήτων που εδραιώνονταν περιμετρικά στον κόλπο , στο μέσο του οποίου εκβάλλει ο Αξιός ποταμός.

Τα φαινόμενα αποικισμού στην ευρύτερη περιοχή του Θερμαϊκού Κόλπου μεταξύ 8^{ου} και 6^{ου} αι. π.Χ. συνυπήρχαν με εκείνα που προκαλούσαν οι τοπικά και περιφερειακά οργανωμένες κοινωνίες, οι οποίες ανέδειξαν επώνυμα οικιστικά κέντρα και περιοχές που γνώριζε ο Ηρόδοτος κατά την περιγραφή των περσικών εκστρατειών. Μένδη, Σάνη της Παλλήνης, Λίπαξος, Κώμβρεια, Λίσαι /Αίσα, Γίγωνος, Κάμψα, Σμίλα, Αίνεια της Κροσσαίης /Κρουσίδας, αναφέρονται ως «ομουρέουσai», ενώ στον καθ' αυτό Θερμαίο Κόλπο σημειώνονται Θέρμη, Σίνδος και Χαλάστρα της Μυγδονίας μέχρι τον Αξιό ποταμό, που διαχωρίζει την περιοχή της Μυγδονίας από τη Βοττιαία και όπου οι Ίχνες και η Πέλλα.

Η ενσωμάτωση των αποικιών και των μικτών οικισμών από τις «αυτόνομες» ή «ημιαυτόνομες» κοινωνίες της παραθερμαϊκής ζώνης, η μεσογειακή διάσταση της εμπορικής κινητικότητας στην ευρύτερη περιοχή, η ισχυρή παρουσία του ιωνικού, περσικού και ίσως φοινικικού παράγοντα, του αθηναϊκού και του μακεδονικού τελικά, καταδεικνύουν τη στρατηγική σημασία στην οικονομία και την πολιτική του Θερμαίου.

Η πολεοδόμηση ορισμένων οικισμών περιμετρικά του Θερμαϊκού με δημόσια και ιδιωτικά κτίσματα και η πολιτισμική ομοιογένεια που διαμορφώθηκε στην περιοχή στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια, φανερό και στα ταφικά έθιμα, επιβεβαιώνουν τον κομβικό ρόλο της περιοχής, πλούσια σε αγροτικά προϊόντα, χρυσό και τεχνίτες, τόσο στον τομέα της παραγωγής όσο και σε εκείνον του εμπορίου.

Κατά τα αρχαϊκά (700-480 π.Χ.) και κλασικά χρόνια (480-323π.Χ.), μέχρι τα χρόνια της ίδρυσης της Θεσσαλονίκης από τον Κάσσανδρο (τέλη 4^{ου} αι. π.Χ.)

μεταξύ Αξιού ποταμού και νέας Μηχανιώνας οι διάσπαρτοι μικροί και μεγάλοι οικισμοί, οι οποίοι διερευνώνται ανασκαφικά, συναποτελούσαν τα οργανικά τμήματα αστικών πυρήνων με ελληνότροπη ανάπτυξη (π.χ. σπίτια ανάλογα της Ολύνθου και της κεντρικής και νότιας Ελλάδας ή κτερίσματα στους τάφους με ελληνικό χαρακτήρα), κοντά σε ευλίμενα σημεία (εικ.4-5). Στα αρχαία κείμενα αναφέρονται η ερετριακή αποικία της Δικαίας, η Θέρμη «Ελλήνων Θρηίκων», η Αίνεια «Ελληνίς» και γίνεται λόγος για πόλεις και πολιίσματα. Ανάμεσά τους (χάρτες 1-2):

α. Η Χαλάστρα, στην οποία συγκεντρώνονται πιθανότατα οικισμοί και υπαίθρος μεταξύ ποταμού Αξιού και Γαλλικού (αρχαίου Εχεδώρου), νότια της Πικρολίμνης.

β. Η Σίνδος και η Θέρμη, στις οποίες ανήκαν κατά πάσα πιθανότητα η επικράτεια των θέσεων μεταξύ των εκβολών του Γαλλικού και του Ανθεμούντα, δυτικά του όγκου του Χορτιάτη.

γ. Η Κισσός, στην οποία φαίνεται ότι εντάσσονταν οικισμοί και υψώματα ως τα ριζά του Χορτιάτη.

δ. Η Δικαία, η κατ' αρχάς ερετριακή αποικία, η οποία δεν έχει ακόμη ταυτιστεί, αλλά πιθανότατα ήλεγχε τα παράλια της Κρουσίδας, μεταξύ άλλων δύο ερετριακών αποικιών, της Μένδης και της Μεθώνης

ε. Η Αίνεια, στα ακρωτήρια του Μεγάλου Εμβόλου και της Τούζλα, όπου ήταν γνωστό Ιερό της Αφροδίτης.

Γ. Ας σημειωθεί ότι το λιμάνι της Θέρμης των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων στην περίπτωσή μας (700-315 π.Χ.) υπήρξε το πλέον σημαντικό για την ευρύτερη περιοχή. Γι' αυτό ο κόλπος, στον ανατολικό μυχό του οποίου βρισκόταν η Θέρμη, ονομάστηκε Θερμαίος. Η μαρτυρία του Ηροδότου για την ανασύνταξη των στρατιωτικών δυνάμεων του Ξέρξη στη Θέρμη (480 π.Χ.) καταδεικνύει την κομβική χερσαία και θαλάσσια σημασία της. Ως Θέρμη νοείται η παράλια περιοχή ανάμεσα στους ποταμούς Εχεδώρο (Γαλλικό) και Ανθεμούντα, εντός της οποίας ήταν το Καραμπουρνάκι, η Τούμπα και η ζώνη της κατοπινής πόλης της Θεσσαλονίκης. Στην αρχαία Θέρμη συμπεριλαμβάνονταν περισσότεροι οικισμοί της περιοχής αυτής.

Ο Θουκυδίδης, εξάλλου, υπογραμμίζει την παρουσία των Αθηναίων στη Θέρμη. Ο Φίλιππος Β', ωστόσο, από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. κυριάρχησε ολοκληρωτικά στην ξηρά και στο βόρειο Αιγαίο, περιορίζοντας τους Αθηναίους εκτός Θερμαϊκού και στη συνέχεια εκτός Χαλκιδικής.

2. Η ΣΥΝΟΙΚΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Η Θεσσαλονίκη, πόλη και υπαίθρια χώρα, όταν ιδρύεται στα τέλη του 4^{ου} αι. (315-305 π.Χ.) περιλάμβανε (χάρτης 2):

α. Τα παράλια των αρχαίων περιοχών της Μυγδονίας και της Κρουσίδας, μεταξύ των εκβολών του ποταμού Αξιού και τα ακρωτήρια Μεγάλο Έμβολο ή Μεγάλο Καραμπουρνού ή Νέπολο (Φάρος Αγγελοχωρίου) και Τούζλα (Νέας Μηχανιώνας), όπου τοποθετούνται ανάμεσα σε άλλες οι αρχαίες θέσεις της Χαλάστρας, της Θέρμης, της Γαρησκού και της Αίνειας.

β. Την ενδοχώρα μέχρι και τον ορεινό όγκο του Χορτιάτη, όπου ανάμεσα σε άλλες και η αρχαία θέση του Κισσού και τις ημιορεινές συνέχειες προς βορειοδυτικά (Πυλαία, Πολίχνη, Ωραιόκαστρο, Πεντάλοφο, Νέα Φιλαδέλφεια) και προς νότια (λόφοι Καλαύρου και αρχαίας Κρουσίδας), όπου ανάμεσα σε άλλες η αρχαία θέση του Κισσού.

Ο Στράβων (VII. 21και 24, πρβλ. Διον. Αλικ.Ι.49) αναφέρει ότι ανάμεσα στα πολίσματα που αποδυναμώθηκαν από τον Κάσσανδρο για να συμβάλουν με πληθυσμό και αριστοκρατικές οικογένειες στην ίδρυση της Θεσσαλονίκης, ήταν η Απολλωνία, η Χαλάστρα, η Θέρμη, η Γαρησκός, η Αίνεια και η Κισσός: «τα εν τη Κρουσίδι πολίσματα και τα εν Θερμαίω κόλπω, περί εξ και είκοσι και συνοικίσας εις εν». Τα εδάφη των μικρών αυτών πόλεων αποτέλεσαν και την υπαίθρια χώρα με τους αγρούς της νέας μεγάλης πόλης.

Το 316/315 π.Χ. και κατ' άλλους το 305 π.Χ. θεωρείται το έτος ίδρυσης της Θεσσαλονίκης. Η νέα πόλη ήταν αφιερωμένη στη σύζυγο του Κασσάνδρου Θεσσαλονίκη, ετεροθαλή αδελφή του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Η Θεσσαλονίκη/Θεσσαλονίκη, συγκέντρωσε εντός των τειχών της αξιωματούχους και προφανώς ιδιοκτήτες των γαιών και επαγγελματίες με τις οικογένειές τους από τους οικισμούς των ανατολικών παραλίων του Θερμαϊκού Κόλπου, μεταξύ Αξιού ποταμού και ακρωτηρίων της Αίνειας.

Η ανάπτυξη της Θεσσαλονίκης με το λιμάνι της στην οικονομία και το εμπόριο κατέκλεισε τις δικαιοδοσίες των υπολοίπων διάσπαρτων στα παράλια οικισμών που υπάγονταν ήδη στους Μακεδόνες βασιλείς και η νέα πόλη υποκατέστησε την κομβική και στρατηγική σημασία της Θέρμης. Η ελληνιστική Θεσσαλονίκη, με τον διοικητικό συγκεντρωτισμό στα νοτιοανατολικά της πρωτεύουσας των Μακεδόνων Πέλλας έμελλε να υπερισχύσει διαχρονικά ως μητρόπολη του βορειοελλαδικού χώρου. Το σύστημα διακυβέρνησης που εγκαινίασε ο Κάσσανδρος με την ίδρυση της Θεσσαλονίκης, στη θέση της Θέρμης και της Κασσάνδρειας, στη θέση της ερειπωμένης Ποτίδαιας, κατέστησε υποδεέστερα, βοηθητικά ή ασήμαντα τα πολίσματα εκείνα που ουσιαστικά ενίσχυσαν με την αριστοκρατία, το αστικό και εργατικό δυναμικό τους την οικονομία και την ασφαλέστερη διοικητική και στρατιωτική έδρα του κεντρικού λιμένα στον Θερμαϊκό Κόλπο.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

M.B. Hatzopoulos, *Macedonian Institutions under the kings I*, Μελετήματα 22, ΚΕΡΑ του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1996.

F. Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine*, BCH Suppl. XVI, 1988.

Κ. Σουέρεφ, “Ανατολική παραθερμαϊκή ζώνη, 6^{ος} – 2^{ος} αι. π.Χ.” *Θεσσαλονικέων Πόλις* 12, 2003, 29-61

Του ιδίου, “Η πρώιμη εποχή του σιδήρου στην ανατολική παραθερμαϊκή ζώνη”, στο Ν. Χρ. Σταμπολίδης- Α. Γιαννικουρή, *Το Αιγαίο στην πρώιμη εποχή του σιδήρου*. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος 1-4. 11.2004, Π. Κρήτης – ΥΠΠΟ Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών, Αθήνα 2004, 317-328.

Μ.Α. Τιβέριος, “Οι Ιστορικοί Χρόνοι στην περιοχή της Θεσσαλονίκης πριν από την ίδρυσή της”, στο Ι.Κ. Χασιώτης (επιμ.), *Τοις αγαθοίς βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη. Ιστορία και Πολιτισμός*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1997, 59-66.